

Globalizáció, individualizáció, modernizáció, urbanizáció¹ és lakásmód Magyarországon².

Európa “keleti felén” a globalizáció folyamata elválaszthatatlan a modernizáció, az individualizáció, az urbanizáció és a (re)kapitalizáció jelenségeitől. Mindezek a folyamatok természetesen sokkal korábban kezdődtek, de az 1989-es a rendszerváltás radikálisan felgyorsította őket. Mindenesetre a történelmi értelemben vett jelenkor kiváló elemzési anyagot szolgáltat e folyamatok tanulmányozói számára. A változások hol az értékrendszer-, (és életforma-) változások (individualizáció, urbanizáció), hol a fejlődés/lemaradás (modernizáció), hol a rendszerváltozás (rekapitalizáció), hol a világrendszer/kis nemzet (globalizáció) metszetben kerülnek elemzésre. Mivel mindezen tényezők jelen vannak, és meghatározzák a térség lakóinak életét, mindezen elemzési metszetek alkalmazása hasznos és nélkülözhetetlen, de csak *együttesükben* alkalmasak arra, hogy a valóságos folyamatokat megragadhassák.

¹¹¹ Még a *rekapitalizáció* kezdete is Magyarországon legalább a hatvanas évek gazdasági reformjára vezethető vissza: az akkor a szocialista világban uralkodott dogmákkal szemben beindult úgynevezett reformgondolkodás sok közgazdászt, társadalomtudóst vezetett el lassan, fokról-fokra a piacgazdaság és a polgári demokrácia mind teljesebb igényléséhez, s ez a hetvenes-nyolcvanas éveket végigkísérő szellemi folyamat -- amelyhez kapcsolódóan a piacgazdaság egyes, csökevényes elemei is megjelentek a rendszerben – logikusan torkollott a rendszerváltásba, (ha az ebben a formában nem is volt előrelátható, s még így is igen jelentős fordulatot jelentett). A *modernizáció* eszményei köztudottan a szocialista (fejlődéselvű és iparosító) ideológiában is jelen voltak, az más kérdés, hogy a modernitás nyugati eredményeit a szocialista ideológia sokszor ellenségesként igyekezett kizárni a maga világából; de a hatvanas évek Magyarországon ez az érték is több-kevesebb polgárjogot nyert, megtúrt formában az értelmiség lehetőséget kapott az akkor a nyugati világot is uraló modernista ideológiák és divatok ideológiailag “méregtelenített” átvételére. A rendszerváltás felerősítette azt a szemléletet, hogy a volt szocialista tábor országai elmaradtak a Nyugathoz képest, tehát egy felzárkózó modernizáció politikáját kell folytatni, a haladás, fejlettség modernista értékeivel a középpontban. Az *individualizáció*, mint Európában mindenütt, Magyarországon is a középkor végén kezdődött el, de tömeges elterjedése, az élet minden vonatkozásába való behatolása a polgári társadalom csökevényes kifejlődése folytán nagyon megkésett a nyugati társadalmakhoz képest. Első, igazán nagy hulláma a tizenkilencedik század végén volt megfigyelhető, de valóban tömeges, a társadalom minden rétegébe elhatoló individualizációról ismét csak az ezerkilencszázhatvanas évektől beszélhetünk: ekkor jelent meg illetve lett tömegessé számos olyan jelenség ebben a régióban, ami mondjuk Hollandiában vagy Angliában a tizenhetedik században vált szembetűnővé. (Lásd: in: Kapitány—Kapitány /1983/ is). Az egyént bürokratikus hatalmaknak alávető szocializmus azonban nem kedvezett az individualizáció teljes kibontakozásának, ami torz változatban, az alapjául szolgáló, az egyént megerősítő (demokratikus) társadalmi mechanizmusok nélkül, Hankiss Elemér kifejezésével: “negatív individualizációként” volt csak regisztrálható ezekben az években. A rendszerváltás azután az individualizációs folyamatnak is radikális lökést adott. Az *urbanizáció* Magyarországon a középkori kezdetek után erősen lefékeződött; a döntően mezőgazdasági, falusi ország iparosítása és az ehhez kapcsolódó mesterséges, és döntően a parasztság munkássá változtatására épített urbanizáció nagyobb mértékben megint csak a huszadik század negyvenes éveiben indult meg. Ebből adódóan egyes elemei ennek is jellemzőekké váltak a szocializmus korszakában, de a (nyugati értelemben vett) urbanizáció kiteljesedése, a városi közélet igazi kialakulása a rendszerváltással következett be. A *globalizáció* számos eleme az utazási korlátozások enyhítésével – ugyancsak a hatvanas évektől – kezdett beszívárogni, de ez volt mégis tulajdonképpen az egyetlen az említett folyamatok közül, amelyet igazán csak a rendszerváltás, a (globalitásból “vasfüggönnyel” kivont, külön) “szocialista világrendszer” falainak összeomlása után lehetett érzékelni. Az emberek nagy része számára egyébként mindez a folyamat (individualizáció, urbanizáció, modernizáció, kapitalizáció, globalizáció) együtt, mint a Nyugat világa jelentett vonzerőt, ezért Európa keleti felén e folyamatok együttesükben egyúttal *westernizációként* is elemezhetők.

² A tanulmány az OTKA T 038287 sz. kutatás keretében készült. A Társadalomkutatás című lap 2005/ számában megjelent írásunk kissé módosított változata. (Globalisation, individualisation, modernisation, urbanisation and mode of habitation in Hungary címmel elhangzott a IASS/AIS, a Nemzetközi Szemiotikai Társaság 2004. júliusi lyoni konferenciáján is).

Számos szociológiai, kulturális antropológiai, politológiai kutatás foglalkozik ezekkel a folyamatokkal és a belőlük adódó problémákkal. Mi e változásokat többek között a *lakásmódban* vizsgáltuk — az alábbiakban az említett változások egyes jeleit ezen a területen szeretnénk bemutatni. A mindennapi életmód tárgy-, és térhasználatban kifejeződő elemeiben ugyanis mindezek a változások (a szó szoros értelmében plasztikusan) megjelennek, a történelem kellő ismeretében kifejeződés-formáik eléggé jól külön is választhatók, s éppen a lakáshasználat az a terület, amely igen érzékenyen követi mind az individualizáció (hiszen a házakat, lakásokat egyének lakják, akiknek értékrendjében, s ezen keresztül lakásalakító tevékenységében is végbemegy az individuum felértékelődése), mind a modernizáció (hiszen a lakás tárgyaiban állandóan felfrissül, s így többnyire nyitott mindenféle fejlődés irányában), mind az urbanizáció hatásait (hiszen a lakások elsődleges vonatkoztatási mezője: falusi vagy városi környezetük).

Kutatásunkat elsődlegesen (a többi réteg számára igen gyakran mintát jelentő) középosztályi lakásokban folytattuk (300 lakás tér-, és tárgyszimbolikáját a résztvevő megfigyelés kulturális antropológiai módszerével igyekeztünk feltárni, ezt egészítette ki egy magyar lakáskultúra-folyóirat számainak harminc évfolyamon végigkövetett képi tartalomelemzése, amit kontrollképpen megismételtünk néhány más hasonló tárgyú magyar illetve osztrák-német és angolszász folyóirat képanyagán is)³. Mivel a lakások tárgyairól és tereiről készült elemzésünk könyvünkben részletesen olvasható, itt most csak vázlatosan jeleznénk az ebben a kutatásban alkalmazott megközelítésünk jellemzőit.

A tárgyszimbolika egyik lehetséges elemzési módja az, ha a tárgyakat *összetevőikre bontjuk*, s azokat tekintjük szemiotikai egységnek: a tárgy színét, alakját, méretét, anyagát, állapotát, stb.: a más színekkel, formákkal, anyagokkal való összevetésben mindegyik elem felvehet szimbolikus jelentést, s az egyes tárgyak szimbolikus tartalma ezekből mintegy összerakható. Egy másik lehetőség a *szimbólumszótárak* megközelítésmódja: összegyűjtjük a kultúrák történetéből egy tárgy szimbolikus jelentéseit, s feltételezzük, hogy mindez belesugárzik az adott tárgy jelen szimbolikájába is. (A jelen tárgyszimbolikáját pedig feltárhatjuk, ha összegyűjtjük a mai tárgyhasználóknak a tárgyakhoz fűződő asszociációit – ennek egy módját alkalmaztuk az e kötetben bemutatott kérdőíves-interjú vizsgálatunk során). Ugyanakkor – s ez már egy harmadik lehetőség – egyes tárgyak olyannyira hozzákötődnek egy-egy kultúrához (kínai lampion, amerikai baseball-sapka, afrikai tamtamdob, stb.) hogy annak a *kultúrának a szimbólumaivá* is válnak, s egy más környezetben e kultúra hatásainak jeleiként értelmezhetők. Sokan hangsúlyozzák ugyanakkor azt is – negyedik megközelítésmód – hogy a tárgyak csak használatuk által kapnak jelentést, tehát teljesen jogos eljárás az is, ha a tárgyak használatából, *a tárgyhasználati különbségek szimbolikájából* vezetjük le tárgyaik jelentéseit. (E harmadik és negyedik megközelítésmódot is beépítettük említett kérdőíves-interjú vizsgálatunkba). S rendre elhangzik az a figyelmeztetés is, hogy egyetlen tárgy sem áll önmagában, jelentését egy (viszony)rendszer tagjaként nyeri el; a tárgyszimbolikát tehát csak az adott *tárgyrendszer egészéből* lehet levezetni. Végül a szimbolika állandó *mozgásban, változásban* is van, s ezt is figyelembe kell venni. (Lásd erről az ugyancsak e kötetben olvasható “Emergencia” cikkünket is). Amikor tárgyszimbólumokat elemzünk, mindezek a szempontok vezetnek bennünket, egyszerre vagy egymás után. De létezik-e az elemzésnek olyan egysége, amelyben mindezek a változók egyszerre megragadhatók? Erre a célra a Dawkins által bevezetett mém-fogalom tűnik a leghasználhatóbbnak, ha mém-nek a kulturális változások azon legkisebb elemét tekintjük, amely egyfelől a legkisebb egysége a változásnak, másrészt magába sűríti a rendszer egészének változását, e változás lényegét.

³ A kutatás eredményeit “Beszélő házak” című könyvünkben (Kapitány—Kapitány, 2000/a) jelentettük meg.

(Amikor Kelet-Európában megjelenik a hamburger, ez egy mém, mert egyetlen, más elemekkel összemérhető új elemet jelent az utcai harapnivalók kínálatában; mém, mert egyértelműen szimbolikus tartalmat hordoz—adott esetben az említett baseball-sapkához hasonlóan Amerika-szimbólumként --; és mém, mert egyszerismind egy általános, az egész szimbólumrendszert érintő változás elemeként jelenik meg, (tudniillik az amerikai életforma Kelet-Európába való betörésének szimbolikus elemeként).

Amikor megpróbáljuk meghatározni egy-egy ilyen szimbolikus változás-elem jelentéseit, figyelembe kell vennünk, hogy a szimbólum lényege, (szemben az egyjelentésű fogalmakkal, és metaforikusan vagy metonimikusan létrehozott szókép-rokonai közül a szintén egy jelentésre redukálható allegóriával), hogy mindig többjelentésű és nyitott (vagyis újabb és újabb jelentésekkel bővíthető). A tárgyak (mint mémek) szimbolikus jelentései is lehetnek

- *világkép-jelek*: jelezhetik a természethez való viszonyt (például azzal, hogy mennyire tartjuk fontosnak természetes anyagok alkalmazását a lakásban); a társadalomképet (például, hogy a tárgyak és tárgyelrendezések mennyire tükröznek hierarchiákat, milyen a “nyilvános” és a “privát” viszonya a lakáson belül, stb.); az emberképet (például, hogy a tárgyak mekkorák az emberekhez képest, kialakításuk mennyire “emberbarát” jellegű, vagy éppen technicizált); a szent és profán viszonyát (mennyiben vannak jelen és milyen szerepet töltenek be szakrális tárgyak); stb.
- *értékrendszer-jelek*: jelezhetik például a közösségiség illetve az intimitás igényének fokát (például a helyiségek elkülönülésével), az individualitás fontosságát (például az egyéni tisztálkodás feltételeinek megteremtésével, az egyén hangulatainak kiszolgálásával, stb.) a múlt-, vagy jövőorientáltságot (a nemzedékek -- öregek/gyerekek – megbecsültségének lakáson belüli jeleivel), stb.
- *identitásjelzések*: vallási, nemzeti, politikai jelentésű, illetve a nemi, foglalkozási, falusi/városi különbségekre utaló tárgyak;
- *ideálok, célok, vágyak, ambíciók jelzései*: például a magasabb társadalmi rétegek tárgyainak alkalmazásával vagy utánzásával;
- *státusszimbólumok* (kifelé mutatott hierarchiajelzések)⁴;
- *belső hierarchiajelzések* (a férfi és női, felnőtt és gyerek-terek, illetve az ezekhez a szerepekhez köthető tárgyak lakáson belüli jelentőségének, megbecsültségének eltérései);
- *korjelképek* (a mindenkori jelen divatjainak megjelenése a lakás tárgyai között);
- *a múlt emlékei* (a személyes múlt, illetve a kollektív történelmi emlékezet megtestesítői);
- *stílusjelek* (ezek eredetileg korjelek, világkép-jelek, de pluralisztikus, individualizált társadalmakban már választott ízlés-jelzések is);

⁴ Itt nem csak az egyes tárgyak státus-kifejező jellegére gondolhatunk. Douglas és Isherwood (1979) a státusszimbólika egy igen érdekes érvényesülésére, metasikjára hívja fel a figyelmet: kimutatják, hogy ha a lakásokat egy társadalmi hierarchia-skálán helyezük el, ennek fokozatai mintegy az emberi civilizációtörténet szakaszait tükrözik. A hierarchia alján állnak azok a lakások, amelyekben a lakás nagy mértékben az élelmezés köré szerveződik (mezőgazdaság-alapú kultúra), a közép szinten az ipari tárgyak dominálnak, míg a felső szinten az információgazdaság és a szolgáltatások. (Mindezt úgy is meg lehet fogalmazni, mint Maslow motivációs piramis-elméletében, hogy tudniillik bizonyos szükségletek kielégítése után lehet más szükségletek irányában továbblépni, s ez a szabály a tárgyvilág kialakításában is érvényesül.) (lásd például: Van Vliet in: Arias (1993)). Az egyes tárgyak persze nem csak tükrözik a civilizációs fejlődés lépéseit, hanem, mint például Norbert Elias (1987) elemzése is érzékletesen bemutatják, indukálják is.

- *egyéni*-kifejező jelek;
- a lakás uralkodó jellegéhez képest *más kultúrára, szubkultúrára utaló* jelek (például egy bár a lakáson, vagy egy japán sziklakert a kerten belül).

Akár egyetlen tárgy (vagy tárgye gyütt) is tartalmazhatja mindezt a jelentést, így amikor a tárgyak szimbolikáját értelmezzük, lényegében akárhán y olvasat megengedhető⁵. A szimbólum értelmezője akkor és éppen akkor hibázik, -- úgy véljük e gondolattal hűek vagyunk Peirce szelleméhez—ha eleve kizárja az övétől eltérő olvasatok jogosságát. Éppen ellenkezőleg: a szimbólumok értelmezése annál hatékonyabb, minél több, különböző olvasatot halmoz egymásra: az egyes jelenségek pozitívista, marxista, freudiánus, jungiánus, weberiánus, parsonsiánus, stb. értelmezése nem kizárja egymást, hanem a szimbólum lehetséges értelmezéseinek egy-egy aspektusát megragadva – egy nyitott, soha-nem-lezárható sorban – együtt fedik le (illetve igyekeznek lefedni) az adott szimbólum valóságos tartalmát.⁶

Mindezeket tekintetbe véve a következőkben néhány olyan (mém-nek tekinthető) szimbolikus jelenséget szeretnénk megvizsgálni, amely az utóbbi évtizedben jellemzőként bukkant fel a magyar társadalom tárgykultúrájában és lakásmódjában.

*

1. Minden kultúrában sok más kultúra elemei élnek együtt, szintetizálódnak. A globalizáció a 20. század végén azonban a korábbiaknál nagyobb hangsúllyal tette mindennapi élménnyé a *multikulturalizmust*, s a rendszerváltással ez az élmény Magyarországon is meghatározóvá vált. Egyfelől dömpingszerűen zúdult be a korábban csak tapogatózó formákban jelentkező nemzetközi tőke, s ez kulturálisan az Egyesült Államok és az Európai Közösség kultúráinak a korábbinál jóval nagyobb arányú megjelenését is jelentette – a tárgyak szintjén is.

Szimbolikus változások jelentőségét mindig le lehet mérni azon is, hogy az életvilág mekkora szeleteiben érvényesül a változás. Jelentős változások mindig

⁵ A kultúraelemzők, hogy elkerüljék a félreértéseket, a belevetítés torzításait, gyakran csak a tárgyhasználók értelmezéseit tekintik autentikusnak. Ez logikus eljárás, de nem számol azzal, hogy a szimbolizáció nagyon sokszor nem tudatos, nem explikálódó folyamat, így a tárgyhasználók értelmezése is csak egy lehetséges olvasat: nagyon sokszor a külső megfigyelő képes feltárni egy kultúra szimbolikájának olyan lényeges rétegeit, amelyek a kultúrában benne élők számára nem tudatosodnak. A félreértelmezés, belevetítés veszélye azzal csökkenthető, (mint erre az etnometodológia képviselői már évtizedekkel ezelőtt rámutattak), hogy az adott szimbólum olvasatai közül mindig félreérthetetlenül jelezni kell, hogy *kinek* az olvasatáról van szó.

⁶ Az "autentikus" értelmezés igénye egy olyan kultúra/társadalom szemléletet tükröz, amely a kultúrák/társadalmak ellentétéből indul ki (nem véletlen, hogy az értelmezések különbségei a kulturális gyarmatosítás kontextusában jelentek meg). A szimbólumot ebben a diskurzusban a kultúrák alapelemének tekintik, s ezért az egyes kultúrák egyenjogúságának megteremtése érdekében fontosnak tartják, hogy minden kultúra "a maga kezében tarthassa", maga értelmezhesse a maga szimbólumait. Ez persze nagyon fontos: a kisebb kultúrák képviselői sokszor tapasztalják a "ki értelmez" hatalmi jelentőségét a kultúrák egymás közti viszonyában. Egy demokratikusan felfogott világtársadalomban azonban az állandóan keletkező szubkultúrákat is beleértve végtelen kultúravariáció létezik, s a szimbólum nem csak a kultúrák elválasztója, hanem közös nevezője is. (A szimbólum véleményünk szerint nem, vagy nem csak az egyes kultúrák, hanem az emberi társadalom, az emberi összkultúra, az emberi nem működésének alapegysége. Az, hogy egyes kultúrákat tükröz, csak egy a funkciói közül. Nem csak az egyes kultúrákat tükrözi, hanem az emberi nem összes lehetséges viszonyát is az adott kultúra lehetőségeihez. S a tükrözésnél sokkal lényegesebb tulajdonsága, hogy (aktív elemeként) kultúrákat *hoz létre*, ezért – éppen a kultúrák egyenjogúsága érdekében -- rendkívül fontos, hogy jelentéstartományának nyitott, lezárhatatlan, végtelen, összeadó természetét hangsúlyozzuk – és érvényesítsük az elemzésben).

- a) az új jelenség elemeinek mennyiségi szaporodásával járnak,
- b) ezek az élet mind több – különböző – területén kimutathatók,
- c) felismerésük egyik legbiztosabb jele, hogy a közvetlen funkciójukat meghaladó fontosságra, hangsúlyra tesznek szert.

Ezért ha változásokat elemzünk, mindig arra koncentrálnak, hogy melyek a) az ismétlődő elemek, b) vannak-e párhuzamaik más életterületeken is, c) mely jelenségek váltanak ki meglepő érzelmi-indulati reakciókat, (vágyakat, illetve heves elutasításokat)?

Ezen szempontok figyelembevételével Magyarországon az *amerikai kultúra térhódítása* az említett multikulturalizálódás (és a globalizáció) egyik szembetűnő jelensége. Egyrészt tömegesen jelentek meg nemcsak és nem feltétlenül amerikai gyártmányú, de az amerikai kultúra jellegzetes arculatát hordozó tárgyak, (a már korábban elterjedt farmernadrágok mellett baseballsapkák, baseball-ütők, cowboykalapok, amerikai játékok, amerikai típusú léggömbök és egyéb party-kellékek; a Disney-stúdió rajzfilmfigurái játékváltozatban, trikókra és a legkülönbélebb tárgyakra nyomva; Halloween-álarcok, amerikai tájak és városok képei, NBA-kosárlabdasztrók fotói, stb.). Másrészt ez párhuzamosan zajlott azzal, ahogy az élet legkülönbélebb területeire behatolt az amerikai kultúra (*étkezés*: Mc Donalds, Burger King, Kentucky Fried Chicken, Dunkin Donuts stb. hálózatok és a hozzájuk kapcsolódó ételfajták; *ünnepek*: Magyarországon semmiféle hagyománnyal nem rendelkező ünnepek, szokások beáramlása: Valentin's Day, Halloween, Challenge Day; amerikai születésnap szokások és dalok, amerikai karácsony-ünnepi főmák; *a sportban*: a baseball, a golf, a darts megjelenése, a kosárlabda és a jégkorong felértékelődése; *a médiában, a moziban* az amerikai film szinte mindent kiszorító áradása, a televízióban az amerikai show-műsorvezetői stílus és hírközlési technikák terjedése; az *építkezésben*: a könnyű szerkezetes, gyorsan kivitelezhető építésmód; a *lakáskultúrában* a jellegzetes angolszász lakásbeosztás – alsó szint: nappali, konyha, felső szint háló-, és gyerekszobák⁷,-- illetve az úgynevezett “amerikai konyha” divatja, stb.)⁸. S végül mindezt igen erős azonosulások és ellenérzések kísérték: már a farmernadrág és a Coca Cola is a “szabad világ” szimbólumaiként jelentek meg a hatvanas években, de az összes felsorolt amerikai jelkép egyúttal fejlettség és gazdagság jelkép is, és elsősorban azoknak a társadalmi csoportoknak körében terjednek, akik számára az “american way of life” felemelkedési mintát jelent. A globalizáció, mint amerikanizáció másfelől Magyarországon is kitermelte a maga ellenzékét: a “kulturális imperializmus”, a helyi kulturális hagyományok háttérbeszorulása, a kultúra “vadnyugati” stílusú elsekélyesítése ellen sokan a nemzeti kultúra vagy az európaiság értékeinek hangsúlyozásával tiltakoznak. Ez a tárgyi kultúrában is a nemzeti jelleg előtérbe helyezését jelenti, (fóklór-tárgyak, a nemzeti történelem jelképei), ami sok esetben az amerikai (és nyugat-európai)

⁷ Ez a lakásmód a polgári Európában általános modell, nem amerikai specialitás. Magyarországon a huszadik század elején angol mintára megpróbálkoztak a honosításával, akkor ez azonban nem járt sikerrel. (Lásd: Sármány-Parsons /1992/) A huszadik század végén azonban – és az amerikai játékfilmek hatása nem jelentéktelen ebben – a városok zöldövezeteiben (lásd amerikai kertváros) és a fálvokban is tömegesen éppen ez a modell vált szinte általánossá.

⁸ Hogy ismétlődő, valóban szimbolikus erejű jelenségről van szó, az is bizonyítja, hogy a konyha és étkezőtér összenyitása nem csak viszonylag nagy terű lakásokban vált divattá, hanem ott is -- például betonpanelekből készült lakótelepi lakásokban --, ahol ezt csak igen nagy nehézségek árán lehetett megoldani.

modernizmus kritikájaként megjelent “zöld” szemlélet (természetes anyagok, organikus formák) választásával is összefonódik. Az amerikanizáció tehát mind közvetlen hatásaiban, mind a vele szembeni reakciókat figyelembe véve – hiszen mint említettük, a felfokozott pro és kontra indulatok egy-egy jelenség szimbolikus jelentőségének jó mutatói -- a kor egyik szembetűnő, jelentős tendenciájának mutatkozik.

A multikulturalizálódás ugyanakkor más irányokból is érvényesül. A rendszerváltás nem csak a multinacionális tőke bejövetele előtt nyitotta meg a sorompókat, hanem a migráció előtt is: a korábbiakhoz képest jóval nagyobb számban jelentek meg az országban idetelepülő vagy átvonuló csoportok a világ szegényebb országaiból is. Kelet-Európában sokan most találkoztak először a távol-keleti és afrikai kultúrák képviselőivel és termékeivel, s a kilencvenes években a multikulturalizálódás egyik szembetűnő jele ezen kultúrák tárgyainak megjelenése volt a magyar lakáskultúrában is. A szaporodó utcai árusok mellett egyre-másra nyíltak meg egzotikus tárgyakat árusító boltok; ezek kínálata mind több lakásban vált jellemzővé. A távol-keleti hatás – hasonlóan a világ más tájaihoz—Magyarországon is legalább olyan erősnek bizonyult, mint az amerikai.⁹ Az ilyen jellegű tárgyak (szobrocskák, füstölők, lampionok, rizspapír-lámpák, legyezők, napernyők, ruhák, rattánbútorok, gyékényfüggönyök, stb.) látványos mennyiségi szaporodása mellett itt is megemlíthető, hogy a távol-keleti kultúra hatásai divattá váltak *a ruházatban*: például a indiai, batikolt ruhák a női viseletben; *a lakás-, és kertkultúrában*: a futon, tatami-szerű alkalmatosságokon való alvásmód, néhol: elhúzható falak alkalmazása; “japánkertek”: akár a zen-változatban (sziklák homokban, kavicsok közt), akár a tavacsok, hidak divatjában; a Feng Shui szemlélet terjedése; *a gasztronómiában*: a kínai, thai, vietnámi, indiai éttermek néhány kudarcos év után a kilencvenes évek közepén rohamosan elterjedtek országszerte, s ezen étkezési kultúrák számos eleme megjelent az egyébként konzervatív magyar háztartásokban is¹⁰, (s alighanem e hatások körébe sorolható a teaházak és a hozzájuk kapcsolódó életforma terjedése is); *az egészségkultúrában*: az akupunktúra, akupresszúra, íriszdiagnosztika, az ajurvédikus gyógyítás, a moxa, és számos más keletről importált gyógyítási eljárás legalizálásában; *a játékok között*: több ősi keleti játék: go, madzsong, illetve olyan új játékok divatja, mint a tamagocsi; *a sportban*: a judo már a hatvanas évektől, a karate a nyolcvanas évektől népszerűvé vált, de a rendszerváltás után robbanásszerűen terjedt el a többi küzdő-, és meditációs testgyakorlási mód is a dzsiudzsicutól a taekwandón, a thaiboxon át a kung fu rengeteg változatáig és a taicsi-ig. (A szintén régebb óta jelenlévő jóga pedig szintén ekkor vált kevesek hobbyjából tömegesnek mondható tevékenységgé). *A filmkultúrában* a nyolcvanas években Kurosawával kezdődött az áttörés,

⁹ Az ázsiai modell térhódítása egyszerre jelent alternatívát az euro-amerikai civilizációval szemben, és ugyanakkor a dinamikus távol-keleti gazdasági fejlődés vonzerejét is jelzi, valamint sok esetben a tradíció és modernitás szintézisét is jelképezi.

¹⁰ Talán éppen a keleti (és egyéb, például: olasz, görög, arab, stb.) konyháknak a magyar étkezési kultúrára gyakorolt hatása mutatja legjobban, hogy mit is jelent a tárgykultúrában a globalizáció. A világ különböző országainak tárgyai eddig is jelen voltak – amióta kereskedelem létezik, az egyes országok termékei is ide-oda áramlanak a világban. A huszadik század végi globalizáció abban jelent újdonságot, hogy míg korábban a kívülről érkező tárgyak egy belsőleg meghatározott tárgykultúrába épültek be, most maga a multikulturalizmus válik olyan szervező elvvé, amely a saját nemzeti hagyományokat is mindinkább csak a paletta egyik színévé igyekszik degradálni.

mára már általában véve is divatba jöttek a távol-keleti rendezők az értelmiségiek körében; a populáris kultúrában pedig a kungfu-filmek népszerűsége felzárkózott az amerikai akciófilmek, a japán anime és manga pedig a Disney-típusú rajzfilm és az amerikai jellegű képregény mellé. De említhetünk más művészeti hatásokat is a 18.-19. századi japán festőiskola (főleg Hokusai) alapműveltség-elemmé tételeitől az egyes kortárs indiai, japán, kínai írók felé forduló figyelmen át a keleti zene és tánc tanulásáig. A távol-keleti kultúrának végül, de nem utolsósorban *filozófiai-vallási* hatása is jelentős: a korábbi kuriózumszintű érdeklődéssel szemben a kilencvenes években több buddhista szervezet is meggyökeresedett Magyarországon, Buddhista Főiskola nyílt, buddhista sztupát építettek; de a Krisna-hívőknek is rendháza és telepe szerveződött, számos csatlakozóval. A *távolkeletiesedés* az amerikanizálódáshoz hasonlóan kilépett az egyszerű hatás kategóriájából és jelentőségét a köré gyűlő pozitív és negatív érzelmek is jelzik: sokan merítenek a keleti filozófiák szemléletéből (ez megfigyelhető nemcsak a New Age szellemi közegeiben, hanem olyan törekvésekben is, amelyek a hagyományos kereszténységet igyekeznek a keleti filozófiák tanulságaival megtermékenyíteni, vagy amelyek a magyarságtudatot, a jellegzetes magyar kulturális hagyományokat próbálják a keleti, ázsiai gyökerek felé fordulással megerősíteni). Ugyanakkor a keleti hatásoknak is megvan az ellentábor; egyesek az európai racionalizmus jegyében tiltakoznak a “keleti miszticizmus” terjedése ellen, másokból a távol-keleti csoportok betelepülése — például a kínai piacok és a kínai kolónia növekedése — vált ki szórványos idegenellenes reflexeket¹¹.

A tárgy-kultúrában megfigyelhető változások tehát mind az amerikai, mind a távol-keleti elemek¹² terjedése tekintetében lényeginek, a korra általánosan jellemzőnek, vagyis valóban szimbolikusan bizonyulnak¹³. A távol-keleti példán a szimbolikus változásoknak még egy érdekes vonása megfigyelhető. A távol-keleti hatások beáradása végigkísérte a kilencvenes éveket. A kilencvenes évek posztmodernje ugyanakkor olyan más hatásokat is tartalmazott (például egyfajta neo-neobarokk, vagy egyfajta neo-romantika szemléleti térnyerése), ami a lakásbelsőket az említett stíluskorszakok ízlésvilágának megfelelően artistikusan zsúfolttá változtatta: a felsorolt tárgyak barokkosan telített és romantikusan túláradó tárgyi környezetekbe illeszkedtek. Nem stílustörően, hiszen a keleti tárgy-kultúrájának is megvan az ilyen jellegű hagyománya. Az ezredforduló körüli stílusváltás azonban az előző korszak tagadásaként a minimal artot, és egy neomodern hullámot

¹¹ Jellegzetes szimbolikus legendák is kísérik ezeket a folyamatokat: például a kilencvenes évek elején elterjedt, hogy Hongkong Kínához csatolása miatt a hongkongi tőke Magyarországra menekül és megveszi a Duna legnagyobb szigetét, a Csepel-szigetet, hogy ott építse fel – mintegy kínai enklávéként -- Új-Honkongot.

¹² Az ezredforduló táján – ha nem is a távol-keleti hatással egyenlő erővel, de – hangsúlyosabbá vált az afrikai (óceániai és afro-latin-amerikai) kultúrák jelenléte is: az “egzotikus” tárgyakat áruló üzletekben, standokon mind több afrikai és óceániai szobor, hangszer, dísz tárgy található; divatba jött az afrikai dobzene és a karib raggee, a raszta hajviselet és a brazil capoeira; olyan, az afrikai ritmus-kultúrára építő tánc együttesek törtek be a nemzetközi show-businessbe, arattak világsikert, mint a Gumboots és a Stomp, stb.)

¹³ Az is megemlíthető, hogy a külső kulturális hatások egyfajta táguló körben áramlottak be Magyarországra: a hetvenes években a közvetlen szomszédság, az alpesi (osztrák, német) hatások voltak erősek az építészet és lakberendezés divatjában (ekkor még a sívidékeken is gyakran alpesi házakat építettek); ezt követte a skandináv divat, és a kilencvenes években az amerikai és távol-keleti hatás mellett még a mediterrán kultúra hasonlóan erős hatása említhető. (És – legalábbis a zenében, táncban – az ország “gazdasági csodájával” párhuzamosan divatba jött az ír kultúra is).

látszik elindítani. S nagyon érdekes, ahogy az ilyen trendek áthangolják a tőlük függetlenül jelenlévő, tartósan érvényesülő hatásokat, mint amilyen a Távol-Kelet említett befolyása. A neomodern és minimal art-os lakások közül sokban továbbra is kimutatható a távol-keleti hatások érvényesülése, csak ezekben az eredeti modell más oldala (a japán zen minimalizmus) kerül előtérbe. A tárgyak szimbolikájában így lehet érzékeltetni azt, hogy a tárgy-szimbólumok miképpen képesek egyszerre egy (nemzeti) kultúrát, s az ahhoz kapcsolódó képzetek egész körét reprezentálni egy befogadó másik kultúra közegében, s ugyanakkor a kor kulturális mainstreamjének szimbolikájához is alkalmazkodni.

2. Egy egészen más típusú szimbolikus változás-soron mutatnánk be az *individualizációval* jellemezhető értékrendszerváltás folyamatát. Persze ezt a folyamatot is erősíti a globalizáció, amelynek irányító kultúráiban egy erősen individualisztikus értékrendszer dominál, de mint folyamat, ez nem vezethető le a globalizációból, (legfeljebb azt állíthatjuk, hogy mindkettő összefügg a *piacgazdaság* térhódításával is). Az individualizáció az európai lakáskultúra fejlődésében számos más – az egyén megbecsültségének növekedését jelző—jelenség (például a kényelemre orientált bútorok, a személyes szükségleteket kiszolgáló világítás, az egyén jelentőségét kiemelő képek, tükrök; az egyéni életút fontosságára emlékeztető emléktárgyak, az egyéni ízlést kifejező gyűjtemények, stb.) megjelenésén kívül néhány jellegzetes helyiségtípus születésével is jellemezhető¹⁴. A *hálószoba* az intimszféra elkülönítésének jelentőségét jelzi, a *fürdőszoba* (és a test ápolásának egyéb terei) az egyén individuális jelentőségét a test “kényeztetésével” fejezi ki, a *gyerekszoba* pedig a korábban értéktelen gyerekkor értéknövekedését jelzi, (hiszen egy individualisztikus értékrendszer számára a gyerek az, akiből még minden lehet, mert – szemben mondjuk a rendi, vagy a kasztszemlélettel – ebben az értékrendszerben a lehetőségek kibontakoztatása kizárólag az individuális potenciálokra alapszik). A modernkori európai történelmet végigkövetve azt láthatjuk, hogy e helyiségtípusok mindig ott különülnek el, s nyerne kiemelt fontosságot, illetve ott (és annak mértékében) válnak tömegessé, ahol (és amennyire) az individualisztikus értékrendszer gyökeret ver. Nyugat-Európa legfejlettebb részein e helyiségek megjelenése a reneszánsz-barokk korszakhoz köthető; Magyarországon első jeleiket a tizennyolc-tizenkilencedik századra tehetjük, de csak a huszadikban indulnak terjedésnek, és általánosan jellemzővé csak a hatvanas években válnak. (Az is megfigyelhető, hogy a változás fokozatos: először megjelennek ezek a helyiségek, de az értékrendszer, amit szimbolizálnak, még nem válik uralkodóvá. Ez az a fok, amikor például Magyarországon már tömegesen építenek fürdőszobákat, -- hatvanas évek—ám ezeket sok helyütt nem a test kényeztetésére használják, (ami a hagyományos értékrendszerben egyáltalán nem pozitív érték), hanem például mosásra, a fürdőkádat tárolásra. Ugyanígy: elkezdnek gyerekszobákat létesíteni, de azokat – mintegy a hagyományos felnőtté-avatás egy újfajta státusszimbólumaként – csak tizennyolcadik évének betöltése után bocsátják gyermekük rendelkezésére. A hatvanas évek Magyarországon ezt is meg lehetett figyelni. Amikor aztán már a szimbólummal együtt a szimbolizált értékrendszer is tovább terjed –

¹⁴ És azzal, hogy a lakást a szent és profán terekre való felosztás helyett a nyilvános és privát dichotómiája tagolja.

jellemzően a következő nemzedékben – akkor ezeket a helyiségeket is elkezdik a polgári funkcióknak – és szimbolikus jelentőségüknek—megfelelő használatba venni.)¹⁵ Az értékrendszer tovább terjedésével az individualizáció foka tovább növelhető. Ha tovább követjük az említett szimbolikus változásokat, a kilencvenes években az említett tendenciák elágazását, burjánzását regisztrálhatjuk. A fürdőszobákban megjelenik a több mosdókagyló (személyenként elkülönülő mosakodás lehetősége), majd a jobb módú lakásmódban elkezdnek szaporodni a fürdőszobák, (s ezzel a testápolás individualitásának hangsúlyozása)¹⁶. Van, ahol a felnőttek illetve a gyerekek kapnak külön fürdőszobát, másutt a férfi és a nő, s igen gyakori az is, hogy külön vendég-fürdőszoba létesül, (hogy a háziaknak és az idegeneknek ne kelljen ugyanabban a kádban vagy tusolóban tisztálkodniuk); felmérésünk idején már nem is volt olyan ritka az a ház, amelyben három-négy fürdőszobát és vécét lehetett találni. Az individuális elkülönülés az individualisztikus értékrendszerrel összefonódott másik helyiségtípusban, a gyerekszobában szintén megfigyelhető¹⁷: ezek is szaporodni kezdtek, s míg a hetvenes-nyolcvanas években azt általánosan természetesnek tekintették, hogy a gyerekek bizonyos életkorig egy szobában lakjanak, a kilencvenes évekre előbb a nemek szerinti elkülönítés, majd a “mindenkinek külön szoba” elve lett az ideál. (A kilencvenes évek végén már olyan lakással is találkoztunk, ahol a gyerekek hálószobái egy “gyerek-társalgóra” nyílnak, ahol az egyébként individuális világaikba visszavonult gyerekek találkozhatnak egymással). Az egymással párhuzamos történetű két helyiség szerepnövekedését (és az általuk szimbolizált értékrendszer terjedését) nem csak a mennyiségi szaporodás támasztja alá: mind a fürdőszobának, mind a gyerekszobának megnőtt a presztízse is. (A gyerekszoba a huszadik század első felének polgári lakásaiban még általában a konyha és cselédszoba alsóbb rendű traktusához tartozott. Később státusza közeledett a felnőtt hálószobáéhoz, de még sokáig az volt a jellemző, hogy a szülők egyes szobái – atyai dolgozószoba, budoár, szalon – az ünnepi alkalmak kivételével “tilos területek” voltak a gyerekek számára. Ma inkább az a jellemző, hogy a gyerek írja ki szobája ajtajára, hogy “tilos a bemenet”. A fürdőszoba pedig mellékhelyiségből, a lakás kiszolgáló helyiségéből reprezentatív, a vendégeknek is megmutatható látványos helyiséggé változott – véleményünk szerint azzal párhuzamosan, ahogy /tovább/ növekedett az individualitás, és ezzel a perszonális test fontossága.)¹⁸

¹⁵ A több lépcsős kialakulás az individualizáció más jeleivel kapcsolatban is megfigyelhető. Az individualisztikus értékrendszer terjedésével az egyén kényelmének fokozottabb figyelembevétele például a világítás, az ablakok méretnövekedését is magával hozta. Ez lezajlott Magyarországon is, de nagyon sok helyen azt figyelhettük meg, hogy ezeken a nagyobb ablakokon az idősebb nemzedék tagjai félig leeresztik a redőnyöket: s éppen addig a vonalig, ahol a korábbi kisebb ablakok teteje húzódott, ily módon mintegy helyreállítva a korábbi értékrendszerüknek – és megszokásaiknak – megfelelő állapotot.

¹⁶ És szaporodnak a testápolás egyéb helyiségei is: szaunák, fitness-szobák, úszómedencék.

¹⁷ A hálószoba, amely a három helyiség közül a legkorábban különült el a közös lakóterektől szintén tovább individualizálódik. Ez kifejeződik a házaspárok gyakran megfigyelhető külön-alvásában is, s leginkább a szingli életforma terjedésében, amely az egyén különalvását, az individuális intim tér szükségletét az egész lakásra kiterjeszti.

¹⁸ Az individualizációs folyamat persze nem csak fel-, de le is értékel szimbólumokat. A televízió például először mintegy szakrális tárgyként jelent meg a lakásokban, sokak szemében mintegy a templomi szószék orákulum-funkcióját is betöltve. Ennek megfelelően a hagyományos lakások “szentsarkába” helyezték őket, s a “szentsarok” eredendően szakrális tárgyaihoz hasonlóan csipkével, virágokkal díszítették, stb. Később egyre inkább hétköznapi tárggyá vált, majd elkezdett szaporodni, egyre több televízió lett a háztartásokban, s az individuumokhoz igazodva megjelent a lakás alacsonyabb presztízssű helyiségeiben (konyha, műhely-garázs,

3. A következő tendencia, amit be szeretnénk mutatni lakáskultúránk változásaiban, a *modernizáció* jelensége. (A globalizáció elválaszthatatlan a modernizációtól, hiszen maga is a “haladás” ideológiáján alapszik, amelynek folyamatát a globalizáció hívei az egyre nagyobb gazdasági-kulturális egységek létrejöttével is azonosítják). A modernizációt a lakásokban egyrészt minden korszakban az akkor adott technikai húzóágazat tárgyai reprezentálják, másrészt – minthogy a modernizáció ideológiája összefonódott az ipari racionalizmus érvényesülésével, és az egzakt tudományok ettől elválaszthatatlan kultuszával – a modernizmus mindig olyan korstílusokban jelentkezik, amelyek a racionalitást, az elemekre bonthatóságot, a mesterséges konstrukciók jelentőségét hangsúlyozzák a misztikummal, a szerves burjánzással és a természetiséggel szemben. Az első értelemben a modernizáció állandó folyamat, a második értelemben viszont tagadásával váltakozó ciklusokban jelenik meg. (A huszadik században a húszas-harmincas évek majd az ötvenes-hatvanas évek modernizációs hullámain egy-egy antimodern ellenreakció követte: az ezredvég posztmodernje pedig az egész modernizációs kor – az ipari társadalom “újkora” – megkérdőjelezésének igényével lépett fel.) Az első értelemben minden korszak lerakja a maga “modernizáció”-szimbólumait a lakások tárgyai között, amelyek aztán a következő nemzedékek számára már nosztalgia-tárgyakká, és múlt-jelképekké válnak. Ebben az értelemben a jelenkor modernizációs szimbólumai (a háztartások minél teljesebb – évtizedek óta tartó -- gépesítésén kívül) a számítógépek, a mobiltelefonok és a szórakoztató elektronika termékei. Ezzel kapcsolatban szembeötlő fejlemény, hogy nem csak új tárgyak jelennek meg, hanem a lakáshasználatban is jelentős változások történnek. Az egyik ilyen fejlemény a komputerszoba (vagy legalább sarok) kialakulása. Ez gyakran abszolút intim tér, (az individualizáció trendjétől e tekintetben is elválaszthatatlan a modernizációé), ahol az egyén legszemélyesebb ügyeit intézi, (sőt, mint a “csetelés” elemzői kimutatják, sokszor leereszkedik a tudattalanjába is, hogy onnan különböző alternatív személyiségeket keltsen életre). Teljesen új fejlemény, hogy a nyilvános és intim szféra elválasztása után olyan új szféra jön létre, amely egyszerre *mindkettőt* megvalósítja (a rádió és televízió megjelenése a lakásokban még csak egyik oldalról oldotta a nyilvános és privát elkülönülését, ez most kétoldalúvá vált). A nagysebességű járművek azért (is) válhattak modernség-jelképekké, mert a modernség lényegi értékét, a folytonos haladást, és gyorsulást teszik átélhetővé; a rádió-televízió mintegy garantálja, hogy a haladás eredményeit folytonosan biztosítja az egyénnek, megjeleníti a lakásában; a számítógép (és a vele mindinkább integrálódó mobiltelefon) pedig már azt a lehetőséget is megadja, hogy az egyén – legalább virtuálisan—*jelen is legyen* ott, ahol a haladás (élvonala) éppen tart.

A modernség másik értelmében a posztmodern évtizedei látványosan visszaszorították azt az eufóriát, amellyel a modernizmus virágkorai a technikai haladást övezik. Ha az ötvenes-hatvanas évek emberei a haladás, és a tudomány által létrehozott erőteljes szimbólum, a mű-anyag kultusza

stb.) is, s ezzel presztízsét szinte teljesen elvesztette; pontosabban az bizonyos drága készülékfajtákra ment át: például ma a “házimozinak” nevezett óriás-képernyős készülék képviseli a televízió hajdani kultusz tárgy szerepét.

jegyében kidobták a lakásokból a régi fabútorokat, hogy műanyagokra cseréljék, több selyemharisnyát adtak egy nylonharisnyáért, betonházakba költöztek és arról ábrándoztak, hogy a huszonegyedik században szintetikus úton létrehozott pirulákban fogják élvezni a sültcsirke ízét; a nyolcvanas-kilencvenes években menekülni kezdtek az “egészségtelen” vasbeton lakótömbökből, a “100 %-os” műanyag ruhákat kidobták a 100 %-os gyapjú (len, selyem) kedvéért, visszatértek a “természetes, humánus” fához, kőhöz, sőt, az “egészséges” vályoghoz is¹⁹, és súlyosan egészségkárosítónak minősítettek mindent, ami mesterséges anyagokat tartalmaz (az ételszínezékektől és adalékanyagoktól az ételekbe kerülő permetezőszerekig). Mindez együtt járt a stílusok változásával is: a húszas-harmincas évek Bauhaus konstruktivizmusa után a hatvanas évek Op-Artja és egyéb geometrikus absztraktja a művészetből behatolt a tárgyi környezet legkülönfélébb formáiba is. Az ellenreakció a geometrikus formák unalmassá-embertelenné bélyegzése, s az organikus formák reneszánsza volt a nyolcvanas-kilencvenes években. Úgy tűnt, a folyamat most már megfordíthatatlan. Az ezredforduló óta azonban azt tapasztaljuk, hogy a libikóka megint elindult az ellenkező irányban, (vagy legalábbis valamiféle szintézis felé). A “zöld” szemlélet folytatódik, de úgy, hogy közben rehabilitálják a betont, a fémeket; az organikus formák helyett ismét megjelenik a geometrikus mesterségesség. És nagyon érdekes, ahogy a változások apró lépésekben nyomon követhetők: a legújabb divattrendekben még a természetes anyagok állnak az előtérben, de már (neo)modernista formákba rendezve; a fabútorokon megjelennek fémalkatrészek; kísérletek folynak a beton “egészséges” alkalmazására, és így tovább addig, amíg a fémek, műanyag vissza nem nyerik uralmukat. A szimbolikus változásokat mindig “praktikus” (persze mindig az adott kordivatnak megfelelően praktikus) megfontolásokat hangsúlyozó ideológiák kísérik, s az is megfigyelhető, hogy mindig azok a tárgyi megoldások számítanak “elegánsnak”, magasabb presztízűnek, ami a kordivatnak megfelelő. A hatvanas években mindaz, ami nem volt modernista, az avíttnak, kopottasnak, túléltnak minősült; a kilencvenes években viszont a geometrikus modern minősült szegényesnek, proletarizáltnak²⁰, hogy a jelenben az elegancia asszociációi ismét a modernizmushoz kötődjenek (legalább is egyesek szemében).

4. A következő bemutatandó változások a *rendszer váltáshoz* köthetők. (Kelet-Európában a globalizációtól ez is elválaszthatatlan, hiszen a vasfüggönnyel elzárt külön világ megszűnése a kelet-európaiak számára a “világgal” való egyesülést jelentette). A rendszerváltás is több szembetűnő változást hozott – a tárgyvilágban is. Az úgynevezett szocializmus diktatórikus rendszerében kétségkívül szétzúzták a demokratikus nyilvánosság csaknem minden formáját. Ez a lakásmódban azzal a következménnyel járt, hogy az emberek bizalmatlanul behúzódtak lakásaikba, s az a kapcsolat a lakás és a közélet színterei között, amit a falvakban a házak

¹⁹ A vályog-építkezéshez, amely a modernista korszak építészeti irodalmában a nyomor és az egészségtelenség egyik legfőbb jelképe volt.

²⁰ Találkoztunk olyan házzal, amelyről a hatvanas években a ház “modernizáló” felújítása jegyében lebontották a század elején épített “értelmetlen” tornyot, majd a kilencvenes években újraépítették, hogy “korszerűsítsék” az unalmas kockaházat.

elé kitett kispad (és az onnan követett “korzózás”), a városokban a házak közötti eleven kis terek, és az utcára néző erkélyek jelképeznek, ezekben a társadalmakban funkcióját veszítette. Az erkélyek elnéptelenedtek, leselejtezett bútorok raktáraivá, látványosan használaton kívülivé váltak. A rendszerváltás egyik leglátványosabb jele a tárgyi környezet világában éppen az volt, hogy sokhelyütt az erkélyek újravitalizálódtak. Ezzel párhuzamosan a zöldövezetek utcáiban újra megjelentek az előkertek, a lakók versenyezni kezdtek ezek díszítésében, jóllehet a szocializmus éveiben a magánházak előtti útszakaszokat, mint “állami” tulajdont, senki földjének tekintették és általában elhanyagolták. E szimbolikus változások, amelyek egyértelműen összefüggenek a magántulajdon újra-felértékelődésével és a politikai félelmek oldódásával, a civil társadalom újra-éledésével azt “közlik” az arra haladóval, hogy a lakók fontosnak tartják, hogy bekapcsolódjanak a nyilvánosságba, hogy saját “arculatukat” bekapcsolják a kommunikáció áramába²¹.

Ezek a változások egyértelműen pozitívak. Bár az ehhez hasonló pozitív változások többségben vannak a rendszerváltással bekövetkezett átalakulások között, említhető azért olyan példa is, amely a mi értelmezésünk szerint negatív folyamatok szimbolikus kifejeződésének tekinthető. A szocializmus időszakában a kulturális demokratizáció a rendszer egyik fontos legitimációs területe volt. Ez azzal is járt, hogy az olcsó és tömegesen hozzáférhető kulturális termékek nagy számban jelentek meg a lakásokban, s minthogy a kulturális felemelkedés a politikai karrier mellett a társadalmi mobilitás egy másik lehetséges csatornáját jelentette, a szűkebb értelemben vett kultúra szimbólumai többé-kevésbé státuszszimbólumokat is jelentettek. A könyv például ilyenként jelent meg – eléggé széles körben – az ötvenes-hatvanas-hetvenes évek lakásaiban. Könyvfalak, sőt, könyvtárszobák az értelmiségi lakásoknak szinte kötelező tárgyai voltak, de megjelentek azon fizikai dolgozók lakásaiban is, akik számára e tárgyak a felemelkedés ambícióját jelképezhették. A rendszerváltás környékén e tekintetben jelentős változás következett be. A kulturális tárgyak megdrágultak, s bár az olvasás nem szorult vissza olyan mértékben, mint az a McLuhan-féle “galaxis-váltást” figyelembe véve feltételezhető volt, a könyv szerepe csökkenni kezdett a lakás tárgyai között. Egyrészt a legfiatalabb korosztályban – a világtendenciának megfelelően – valóban radikálisan csökkent az olvasásra fordított idő, másrészt, és a szimbólum-változás szempontjából ez a látványosabb fordulat: *ugyanazok*, akik néhány évtizeddel korábban büszkélkedtek kis könyvtáraikkal, most elkezdték kidobni (vagy a lakás alsóbbrendű tereibe – folyosó, tárolóhelyiségek, pince – száműzni) könyveiket, arra hivatkozva, hogy a “könyv csak porfogó”. Ez a változás (a könyv, és az általa szimbolizált értelmiségi kultúra leértékelése²²) semmiképpen sem választható el az elitváltástól, egy olyan új, gazdasági elit megjelenésétől, és a társadalom élére kerülésétől, amely a kulturális szférát csak a pénz hatalomnak alávetett, relatíve alsóbbrendű szférának tekinti, s

²¹ E folyamat sajnos korántsem tart még ott, hogy megközelítené e tekintetben a szervezettebb fejlődésű országok szintjét, de éppen az a keserűség, amellyel sokan a környezet elhanyagoltságát felpanaszolják, jelzi, hogy legalább az igények felerősödtek, az emberek mind nagyobb része kezdi természetesnek tekinteni azt, hogy lakókörnyezetére többé-kevésbé a gazda szemével tekintsen.

²² Ez a jelenség is azt illusztrálja, hogy a jelentősebb szimbolikus változások igen gyakran az addig alkalmazott észszerűség-ideológiák lecserélésében is megnyilvánulnak.

mintaadóként ezt sugallja a többi réteg számára is²³. (Az értelmiség és a hozzá kapcsolódó társadalmi csoportok körében persze továbbra is nagy a könyv jelentősége, mint azt kérdőíves-interjú vizsgálatunk is jelzi).

5. A magyarországi lakásmódban az utóbbi évtizedekben bekövetkezett szimbolikus változások egyik legfontosabbika nem köthető közvetlenül egyik bemutatott trendhez sem, egyszerűen csak: világtendencia. Közvetve persze valószínűleg összefügg a televíziós majd a számítógépes kultúra diadalútjával: a látványok, a vizualitás felértékelődésével. A *látvány* ugyanis a lakásmódban is nagyon hangsúlyosan felértékelődött a lakás használatának más szempontjai – kényelmesség, otthonosság – mellett, olykor akár azok rovására is. Egyrészt igen fontossá vált a panoráma. A zöldövezet, a hegytető, a legfelsőbb emeletek korántsem minden korszakban számítanak a legkultiváltabb helyeknek (bár a “fentnek” gyakran van kapcsolata a társadalmi értelemben vett “fenttel” is). De a hagyományos polgári bérházakban az első-második emelet a legelegánsabb, és a legfelső szintek, a manzárdok inkább kedvezőtlen helyeknek számítanak: nem felejthetjük el, hogy a magánpalotákban az a cselédség szintje. A hegyen lakásnak bizonyos korszakokban közlekedési nehézségeit és egyéb kényelmetlenségeit hangsúlyozzák. Amikor azonban a látvány elődleges fontosságúvá válik, ez annál értékesebbé tesz egy helyet, minél jobb kilátást biztosít, tehát a “fent” egyértelmű értékévé válik.

A látvány felértékelődik abban az értelemben is, hogy a lakás legtöbb helyiségét “látványlakássá” szervezik: fontos funkciójuk lesz az, hogy másoknak megmutatható, összhatásban esztétikus legyen. A fürdőszobával kapcsolatban már említettük az ilyen irányú változást, de az utóbbi időben hasonló irányban változott a lakás szinte minden helyiségének jellege. Látványkonyhák, sőt látvány-hálószobák jöttek létre: a lényeg mindenütt a *szépség és megmutathatóság*. (Míg a polgárosodás azzal járt, hogy a korábbi, paraszti konyhák láthatóan tárolt, funkcionálisan kézre eső szerszámai, a hálólhelyiségek feltornyozott ágyneműi szemérmesen elrejtettek a szem elől: a konyhai eszközök fiókokba, konyhaszekrényekbe, az ágynemű ágyneműtartóba; most ellenkező irányú a változás: a konyhai eszközök újra “kiállításra kerülnek” – csak most nem funkcionalitásuk, hanem “szépségük” a döntő; az ágyakon újra letakarás nélkül láthatók -- a szintén szépségük, dekorativitásuk miatt láthatóvá tett – ágyneműk). A látványlakás lényege, hogy kifelé szól, egy – Riesman kifejezésével – “kívülről irányított” társadalom embereinek önmegmutatási igényei szerint. És: egy olyan kultúra lakásformája, amely egyre inkább a képek nyelvén igyekszik magát kifejezni.

6. Utolsóként azt a tendenciát mutatnánk be a lakásmód átalakulásának szimbolikus jelzései közül, amely Nyugaton már évszázadokkal korábban lejátszódott, de Magyarországon szintén a közelmúlt felgyorsult mozgásainak fejleménye. Az általános urbanizáció²⁴ nagymértékben csökkent a város és

²³ S ezt sugallják azok az életforma-minták is, amelyekkel a kapitalizmussal újra-találkozó Kelet-Európa szembesül: a mozikban, televíziókban játszott amerikai filmekben nem lehet túlságosan gyakran olvasó emberekkel találkozni, s különösen nem a legnagyobb hatalmúakként bemutatott szereplők között.

²⁴ A globalizációval való kapcsolatot úgy véljük itt sem kell hosszasan bizonyítani: a globalizált világ egyértelműen urbánus világ.

falu közötti különbségeket, s egyre hasonlóbakká teszi a városok és falvak lakásbelsőit, tárgyi kultúráját²⁵. Most csak három olyan példán szeretnénk illusztrálni a falvak fiatalabb nemzedékeinek urbanizációs törekvéseit, amelyek talán nem olyan magától értetődőek, mint a televízió, a mobiltelefon vagy éppen a számítógép elterjedése. Az egyik ilyen urbanizációs szimbólum a falvak kert (és virág-) kultúrájának változása. Egyrészt a hagyományos (önellátó) haszonkertek rovására – azok mellett, sőt, a fiatalabb nemzedékben gyakran azok helyett -- egyre jobban terjednek a (hagyományos falusi szemlélet számára haszontalan) díszkertek. Ezt az említett fiatalabb nemzedékek egyértelműen városiasodásnak élik meg. Másrészt változik a virágok jellege is. A virágos kert, virágos ablak a városiak szemében gyakran falujelkép, nem mindegy azonban, hogy milyen virágról van szó. A falvakban éppen hogy az urbanizáció mutatója bizonyos “városi” virágok megjelenése. (Ez mindig is így volt, a polgári tulipán is így lett falusi virággá). A “városi virág” nagyon gyakran az egzotikus származású növényeket jelenti, nyilvánvalóan azért, mert ezek (az import csatornáin) többnyire a főváros és a városok közvetítésével jutnak el a falvakba²⁶. Érdekes ebből a szempontból végignézni a mai falusi kertekben terjedő virágok (hortenzia, yucca, rhododendron, hemantusz, datura, leander, hibiszkusz, stb.) skáláját. A másik ehhez hasonló trend a kutyatartás változása. Míg korábban a falusi kutyák őshonos pásztorfajták és házörző keverékek voltak, ma egyre inkább terjed a különböző kitenyésztett fajkutyák divatja (hogy melyik a divatos, az mindig változik, kutatásunk idején éppen a huskie-t !/ és a bobtail-t kezdte felváltani a golden retriever). A legtipikusabb az, hogy több kutyát tartanak: egy gondosan táplált fajkutyát (mint urbanizációs szimbólumot), és egy mostohább sorsú keveréket a hagyományos ház körüli “munkák” ellátására. S végül urbanizációs szimbólumként változnak meg a vendéglátás tárgyi kellékei is. Míg korábban a falusi kínáláshoz saját termelésű bor, málnaszörp és saját sütésű sütemények tartoztak, ma, ha városi vendéget látnak, többnyire boltban vett itallal, Coca Colával és cukrászdában vásárolt süteménnyel kínálják, feltételezve, hogy “ahhoz van szokva”, az a városias²⁷. (Jóllehet a vendég meg éppen a falu hagyományos szokásait látná szívesen). E példa jól mutatja, hogy miképpen mennek el egymás mellett az urbanizálódó falu és a falu iránt nosztalgiát érző város szimbolikus gesztusai: ez az ellenirányú mozgás a bemutatott példánál sokkal általánosabb érvennyel jellemző a mai kelet-európai falu és város viszonyában. A falusiak meg akarnak szabadulni a falusi lét hátrányaitól: urbanizálódni, a város szimbólumai felé orientálódni, és igyekeznek eltüntetni a falusi hagyományok jelképeit.²⁸

7. A városiak viszont gyakran éppen a városi lét terhei elől menekülve, vagy éppen a modernizáció antihumánus hatásai, a globalizáció nemzeti

²⁵ S természetesen a házak külsejének változásaiban is megnyilvánul. A hatvanas években például az – az építészek által igen csúnyának minősített – kockaház terjedt el, amely a maga földszintes voltában is az akkor korszerűnek és persze város-szimbólumnak tartott lakótelepek kubusait idézte, ehhez a háztípushoz gyakran emelt, tornácos bejárat tartozott, felvezető lépcsőkkel, (amelyek a városi házak emeletességét is utánozták). Mostanra a falvakban is az emeletes (két vagy háromszintes) építkezés vált jellemzővé.

²⁶ Sikvidéken például a fenyőfa !/ is urbanizációs-városi szimbólumként terjedt egy időben.

²⁷ A hatvanas években a kávéivás szokásának terjedése volt hasonló urbanizációs szimbólum.

²⁸ Találkoztunk olyan esettel, amikor valaki egy éjszaka alatt lebontotta népi műemlékké nyilvánított házát, nehogy olyan tárgyi környezetbe kössék-kényszerítsék, amelytől ő, mint a múlt és az elmaradottság jelképétől szabadulni akar.

kultúra-pusztító hatásai elleni tiltakozásul a falu archaikusabb, a nemzeti kulturális hagyományokat inkább idéző formái iránt éreznek nosztalgiát. Sok városi értelmiségi falura költözik – egyesek csak nyaralót vesznek, mások azonban oda is települnek – s miközben az autó, telefon, számítógép révén nem vesznek el kapcsolatukat a modern városi világgal – megpróbálják újraéleszteni azokat az életformákat, amelyek számukra az említett rurális, “zöld” szemléletű, és tradicionális létet jelképezik. (A lakások kézműves jellegű berendezése-díszítése, kemencében kenyérsütés, lekvárfőzés, önellátó konyhakert létesítése, régi paraszti gyümölcsstermesztési hagyományok felélesztése, a régi konyha receptjeinek alkalmazása, a tájra jellemző kultúrák – gazdálkodási formák, építészeti megoldások -- revitalizálása; állattartás; a televízió és más technikai eszközök “kitiltása” a lakásból, stb.) Ezek természetesen már nem az eredeti paraszti formák (hiszen – bármilyen “autentikus” formákban is igyekeznek revitalizálni őket -- egy értelmiségi attitűd termékei, s így többnyire nem azt az eredményt érik el követésükkel, amire szánják őket²⁹ – viszont létrehoznak egy olyan új életforma-változatot, ami leginkább a hajdani falusi kishemesek kultúrák közvetítő társadalmi szerepére emlékeztet, annak huszonegyedik századi változata. Mindenesetre azokban a falvakban, ahol ez a törekvés megjelenik, tipikusnak mondható a betelepülő értelmiségiek erőfeszítése a “falusi hagyomány” újraélesztésére, ami gyakorta ütközik az őslakosok hasonlóképp elszánt urbanizációs törekvéseivel. Az eredmény, a két életforma összeszervesülésének majdani formája még nem jósolható meg, de a huzamosabb együttélés nyomán nyilván be fog következni; (mint ahogy az sem jósolható meg, hogy a globalizáció folyamata töretlenül folytatódik-e, vagy az ellenhatások ma még előre nem látható életforma-variációk irányába viszik a huszonegyedik század emberiségét).

A fenti jelenségek felsorolásával természetesen csak töredékét jelezhetjük a Magyarországon a lakáskultúra alakulásában megfigyelhető szimbolikus változásoknak, annak a célnak azonban talán így is eleget tehetünk, hogy bemutassuk, a tárgyszimbolika változásaival, mint kultúra-elemekkel, (ha úgy tetszik: mémekkel), miként lehet ábrázolni és értelmezni egy társadalom egyszerre több irányban ható átalakulásait.

(2004).

²⁹ S ezek az életforma-elemek az említett rétegek életében nagyon gyakran nem is az eredeti hasznossági megfontolások, hanem esztétikai választások nyomán alakulnak ki.

Bibliográfia

- Altman, I.—Werner, C. (eds) (1985) *Home Environments: Human Behaviour and Environment*. Vol. 8. Plenum Press, New York.
- Arias, Ernesto G. (ed.) (1993) *The Meaning and Use of Housing (Ethnoscapes: Current Challenges in the Environmental Social Sciences, Vol. 7.)* Avebury, Aldershot
- Baudrillard, Jean (1987) *A tárgyak rendszere*, Gondolat, Budapest
- Bernard, Y.—Bonney, M.—Giuliani, M. V. (1993) The Interior Use of Home: Behaviour Principles Across and Within European Cultures (In: Arias, Ernesto G. (ed.) /1993/, *The Meaning and Use of Housing (Ethnoscapes: Current Challenges in the Environmental Social Sciences, Vol. 7.)* Avebury, Aldershot pp. 81--101)
- Conran, Terence (1976) *The House Book*, Mitchel Beazley Publ. London,.
- Cooper, Claire (1972) *The House as Symbol of Self, Institute for Urban and Regional Development*, Berkeley,
- Dawkins, Richard (1977) *The Selfish Gene*, Oxford University Press, Oxford
- Douglas, Mary (1975) *Implicit Meanings*, Rotledge & Kegan Paul, London/Boston
- Douglas, Mary—Isherwood, Baron (1979) *The World of Goods (Towards an Anthropology of Consumption)*, Allen Lane, Penguin, London
- Elias, Norbert (1987) *A civilizáció folyamata*, Gondolat, Budapest
- Flusser, Vilém (1999) *The Shape of Things: a Philosophy of Design*, Reaktion Books, London
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (1983) *Értékrendszereink*, Kossuth, Budapest
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2000/a) *Beszélő házak*, Kossuth, Budapest
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2000/b) *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón*, Új Mandátum, Budapest
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (szerk.) (1995) *Jelbeszéd az életünk. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Osiris-Századvég, Budapest
- Kubler, George (1992) *Az idő formája (Megjegyzések a tárgyak történetéről)*, Gondolat, Budapest
- Peirce, Charles Sanders (1932) *Collected Papers*, Cambridge University Press, Cambridge, Massachusetts
- Rapoport, Amos (1982) *The Meaning of the Built Environment, A Nonverbal Communication Approach*, Sage, Beverly Hills

Sármány-Parsons Ilona (1992) Villa és családi ház. In: Hanák Péter (összeáll.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*, MTA Történettudományi Intézete, Budapest

Taylor, Lisa (ed.) (1990) *Housing. Symbol, Structure, Site*. Cooper Hewitt Museum, Rizzoli, New York,

Turner, Victor (1987) *The Forest of Symbols*, Cornell Univ. Press, Prospect Heights, Ithaca